

Я. В. Березняк,
аспірант кафедри історії, країнознавства
та правознавчих дисциплін з методикою викладання
РВНЗ «Кримський гуманітарний університет»

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ СЕЛЯН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЮ ТЕХНІКОЮ ТА МАШИНАМИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті досліджена роль земств Таврійської губернії в розвитку матеріально-технічної бази агрономічного сектора регіону та висвітлено діяльність земських сільськогосподарських складів, прокатних пунктів і зерноочищувальних станцій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Автором охарактеризовано роботу повітових земських пунктів у губернії, виділено причини їх успішного або слабого розвитку, проаналізовано джерела фінансування, методи, а також форми взаємодії земських установ із місцевим населенням. На основі широкого кола джерел досліджено функціонування середньостатистичного земського пункту, його кількісного та якісного складу, попиту серед населення, роботу адміністративного персоналу. Особливо автором виділено найбільш успішні земські повітові установи, що в переважній більшості випадків базувалися на материковій частині губернії. Визначено значення діяльності земських пунктів та зерноочищувальних станцій, їх вплив на економічний розвиток регіону та окремих господарств.

Ключові слова: сільськогосподарські склади, прокатні пункти, зерноочищувальні станції, земство, Департамент Землеробства.

В статье исследована роль земств Таврической губернии в развитии материально-технической базы агрономического сектора региона. Раскрыта деятельность земских сельскохозяйственных складов, прокатных пунктов и зерноочистительных станций в конце ХІХ – начале ХХ ст. Охарактеризована работа уездных земских пунктов в губернии, выделены причины их успешного или слабого развития. Проанализированы источники финансирования, методы, а также формы взаимодействия земских учреждений с местным населением. На основе широкого круга источников исследовано функционирование среднестатистического земского пункта, его количественного и качественного состава, спроса среди населения, работу административного персонала. Отдельно выделены наиболее успешные земские уездные учреждения, что в подавляющем большинстве случаев базировались на материковой части губернии. Определено значения деятельности земских пунктов и зерноочистительных станций, их влияние на экономическое развитие региона и отдельных хозяйств.

Ключевые слова: сельскохозяйственные склады, прокатные пункты, зерноочистительные станции, земства, Департамент Земледелия.

The article deals with Taurida country council, examined its role in developments material and technical base of agronomical section of region. It considers activity of council's agricultural warehouses, rental stores and grain cleaning center at the end of 19th century and beginning of 20th century. It's described work of territorial centers in the council, determined the reasons of its successful or ineffective development. It's analyzed sources of funding, methods and forms cooperation between council and local population. It's examined function of typical council's center, its quantitated and qualitative structure, consumer demand, personal's work. It is chosen the most successful council's institutes, which were mostly based on inland Taurida country council. It's examined the value of rental stores and grain cleaning center, their influence on economic progress of region.

Keywords: agricultural compositions, rental points, grain cleaning station, zemstvos, the Agriculture Department.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний вибір та економічна і політична криза, що сталися в Україні протягом останніх років, змушують прискорити пошук нових методів державного регулювання практично в усіх галузях народного господарства. Крім того, в країні гостро постала проблема проведення цілої низки реформ, серед яких особливе місце посідає реформа місцевого самоврядування та децентралізація влади. Європейська практика свідчить, що реформу треба проводити з урахуванням регіональних особливостей і з використанням історичного досвіду. На наш погляд, земські установи, що існували в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., стали дієвими органами місцевого самоврядування та вирішували цілу низку соціально-економічних проблем, практичний досвід яких можна було б використовувати й сьогодні.

Аналіз актуальних досліджень. Вітчизняними науковцями проаналізовано діяльність земств із забезпечення сільськогосподарською технікою на Лівобережній Україні (Л. М. Крот), у Харківській та Чернігівській губернії (С. В. Горохов), Полтавській губернії (А. І. Козаченко; Л. Л. Бабенко, С. В. Шульга, В. В. Зелюк), Київській губернії (Т. В. Хоменко). Для Таврійської губернії на окрему увагу заслуговують роботи В. В. Бойка, в яких автор характеризує

матеріально-технічне оснащення селянських господарств регіону. У свою чергу, значення діяльності земств Таврійської губернії з покращення технічного забезпечення сільського населення залишилося поза увагою дослідників.

Метою статті є вивчення ролі земств Таврійської губернії в забезпеченні селян сільськогосподарською технікою та машинами наприкінці XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Як і переважна більшість заходів земських органів, поширення покращених сільськогосподарських знарядь і насіння розпочинається ще від середини 60-х рр. XIX ст., але правильну постановку отримують лише з кінця XX ст. разом із виникненням агрономічної організації. Так, Таврійське губернське земство ще в 1873 р. асигнувало в оборотний капітал 5000 крб., ухваливши рішення відпускати в кредит на кожну особу до 500 крб. Заява гласного Потулова про те, що «машини це потреба багатих землевласників, а для селян від них немає жодної користі», була залишена без уваги. Уже в 1877 р. продано машин 27 особам на 9866 крб. [1, с. 177].

Головна роль земських сільськогосподарських складів полягала в тому, що вони були регулятором ринкових цін на землеробські знаряддя та машини. Для досягнення означеної мети земські управи входили в відносини з заводами і фабриками та купували їх товари за готівковий розрахунок або в кредит від 6 до 9-ти місяців. Користуючись від виробників поступкою до 15%, земські склади продавали знаряддя зі знижкою в 5% з ціни преїскуранта, а при продажу в розстрочку – за ціною виробника. Різниця між заготівельною та продажною ціною йшла на покриття операційних витрат [20, с. 422]. Хто бажав придбати сільськогосподарські знаряддя в кредит, отримували таке право за умови надання з волосних правлінь посвідчення про власну кредитоспроможність і двох поручителів. Після влаштування земських складів приватним складам також доводилося знижувати ціни, що дозволяло сільському населенню за прийнятною ціною купувати необхідні товари.

Створення складів землеробських машин і знарядь при повітових земствах Таврійської губернії розпочалося приблизно в один і той же час. На засіданнях сільськогосподарських нарад при управах визначалася програма діяльності складу. Дуже часто земські управи, цікавячись постановкою складу в інших повітах, збирали відомості про зарплатню управляючих, оборотний капітал, вибір машин тощо [22, с. 34]. У переважній більшості випадків керування складом покладалося на плечі агрономів, рідше – членів управ і найманих службовців.

Діяльність складу в Євпаторійському повіті розпочинається з травня 1898 р. і за 4,5 місяці оборотний капітал склав 2382 крб. Усього було продано мідного купоросу 45 пуд. 11 фунт., 8 жнивних машин, 4 віялки, 3 плуги, 3 культиватори, 56 штук кіс, 13 кременевих точил для кіс, 3 кінних грабель, 2 сепаратори, добрива тощо [8, с. 130]. У 1900 р. оборот складу збільшився до 57 150 крб. 39 коп. за прибутку 1237 крб. 10 коп. [7, с. 95]. Завідування складом повітова управа довірила місцевому агроному А. Ніжицькому.

Одним із недоліків Євпаторійського складу була відсутність закритого та світлого приміщення. Усі товари зберігалися в напівтемному сараї, і тому покупці не могли побачити переваг та показної сторони діяльності складу. До речі, така проблема існувала в переважній більшості повітових складів.

У 1898 р. земський склад відкрився й у Мелітопольському повіті, та вже за рік ним було продано 223 плуги при оборотному капіталі 6428 крб. [18, с. 250]. Із роками діяльність складу зросла, про що свідчать такі дані: в 1901 р. куплено товарів на 35 193 крб. 42 коп., в 1902 – на 70 260 крб. 47 коп. Продано складом товарів у 1901 на 37 125 крб. 84 коп., в 1902 р. на 56 211 крб. 13 коп. Що стосується боргів населення, яке закуповувало в кредит знаряддя та машини, перед складом, то варто відзначити, що вони також збільшувалися: 1899 р. – 211 крб. 31 коп., 1900 – 635 крб. 35 коп., 1901 – 1 651 крб. 8 коп., 1902 – 10 272 крб. 8 коп. [9, с. 250]. У звітах управи вказувалося, що безнадійних боржників практично не було і дуже рідко доводилося проблеми вирішувати в судовому порядку. З 1904 р. керувала складом Ростовська біржова артіль, призначивши завідувача та двох помічників. Повітовий агроном ніякого стосунку до складу не мав [22, с. 33].

Сімферопольське земство відкрило склад у 1900 р. Безпосередній контроль над роботою

складу здійснювався під керівництвом голови управи та спеціального комітету. Комітет щотижня збирався й розглядав поточні справи, обирав знаряддя та насіння, які бажано мати на складі, і вирішував питання продажу товарів у кредит. Уже в перший рік роботи було продано товарів на загальну суму 11 217 крб. 48 коп. Найбільший попит серед населення спостерігався на плуги (58 одиниць) і жниварки (45), за ними йшли букери (17), віялки (5) та кінні граблі (3) [13, с. 100].

За 11 років існування склад у м. Сімферополі зазнав значних збитків, тому в 1911 р. на земських повітових зборах було вирішено його реорганізувати. На думку гласного Є. Г. Мурзаєва, головними перешкодами для правильного функціонування складу стали: незадовільна організація управління, недостатній оборотний капітал та відсутність приміщення для знарядь і машин [10, с. 130].

Після реорганізації Сімферопольського сільськогосподарського складу його операції за 1913 р. виразились у продажу машин, знарядь, польового посівного насіння та кормових рослин, добрив, городнього насіння, продуктів для відгодівлі тварин, засобів боротьби зі шкідниками садівництва, різного роду обприскувачів, літератури із садівництва тощо [12, с. 147].

Постановою Бердянських земських зборів від 29 вересня 1900 р. було вирішено організувати в м. Бердянську склад землеробських знарядь за рахунок спеціального ховрахового капіталу. Пропонувалося, крім складу в м. Бердянську, заснувати відділи при Ногайському ремісничому училищі, Обіточенській сільськогосподарській школі та при ощадно-позикових товариствах: Покровському, Воскресенському, Черніговському та Андріївському. Для влаштування складу наймалося приміщення в домі С. І. Пампулова біля земської управи договором на один рік (з 10 квітня 1901 р. по 10 квітня 1902 р.) з орендною платою 200 крб. Продажем товарів займався найманий службовець із зарплатнею 360 крб. на рік [21, с. 1]. Найбільшим попитом на складі в Бердянську та його відділах користувалися плуги Сакка. Також цікавилися косами, точилами й кільцями для кіс [21, с. 17].

Розглядаючи діяльність складу за перші три роки, неможливо не помітити незначну кількість продаж. Так, у 1901 р. продано товарів на суму 4 875 крб. 8 коп., в 1902 – 5515 крб. 33 коп., в 1903 – 6626 крб. 76 коп. Причиною незначної загальної суми виручки була значна віддаленість складу від базару [22, с. 33].

Після реорганізації складу та перенесення його до центра міста значно збільшився оборотний капітал: 1907/08 рр. – 27 810 крб. 35 коп., 1908/09 – 54 977 крб. 33 коп., 1909/10 – 99 509 крб. 06 коп. [23, с. 160]. З наведених даних видно, що протягом 1907/10 рр. оборот складу щорічно збільшувався вдвічі.

Феодосійське земство заснувало склад у 1903 р. За перші два роки роботи з'ясувалося, що він обслуговує лише мешканців району біля м. Феодосії. Населення Керченського півострова користувалося послугами складу мало, тому в лютому 1905 р., за клопотанням Керченського сільськогосподарського товариства, відкрилося відділення в м. Керч [17, с. 442].

У 1909 р. у Феодосійському повіті існував центральний сільськогосподарський склад у м. Феодосія та три відділи в Керчі, Судаку й Отузах. Своїми виручками виділявся лише головний склад, тоді як обороти його відділень були значно меншими: судакське відділення – 3 000 крб., керченське – 4 000 крб., отузьке – 500 крб. [15, с. 225]. Окрім того, головний склад у Феодосії значно зблизив сільське населення із земським агрономом, якому доводилося давати різного роду вказівки покупцям щодо вибору тих чи інших знарядь.

Загальну картину роботи Феодосійського земського складу можна побачити з наведеної таблиці:

Таблиця 1. Оборотний капітал Феодосійського земського складу (1903–1913 рр.)

Рік	Поступило товарів	Продано та відпущено в кредит	Одержано прибутків (+) або збитків (-)
1903	3 967 крб. 94 к.	3 074 крб. 35 к.	+ 69 крб. 83 к.
1904	19 577 крб. 16 к.	14 140 крб. 80 к.	+ 427 крб. 98 к.

1905	48 852 крб. 98 к.	46 051 крб. 55 к.	+1265 крб. 02 к.
1906	48 609 крб. 61 к.	44 963 крб. 46 к.	+ 986 крб. 11 к.
1907	50 724 крб. 52 к.	51 634 крб. 10 к.	+1057 крб. 33 к.
1908	61 044 крб. 89 к.	58 211 крб. 94 к.	+2237 крб. 92 к.
1909	44 072 крб. 58 к.	42 614 крб. 97 к.	– 739 крб. 86 к.
1910	60 850 крб. 83 к.	58 620 крб. 27 к.	+1164 крб. 66 к.
1911	64 580 крб. 69 к.	64 647 крб. 09 к.	+1792 крб. 10 к.
1912	57 367 крб. 72 к.	50 580 крб. 87 к.	+1003 крб. 16 к.
1913 (до 01.09)	67 131 крб. 18 к.	46 823 крб. 89 к.	+1690 крб. 42 к.

Таблицю складено за [16, с. 111].

Через слабкий розвиток землеробства в Ялтинському повіті діяльність складів розвивалася досить повільними темпами, про що свідчать звіти земської управи. Однією з найважливіших умов розвитку роботи складу було розташування його в центрі невеликого густонаселеного сільськогосподарського району. Близькість складу до клієнтів зводила до мінімуму ціну доставки товарів, окрім того, густозаселений район давав можливість складу економити за рахунок масової виписки товарів, стягуючи порівняно невеликий відсоток із загальної суми витрат. Ялтинський повіт тягнувся вузькою смугою протяжністю до 200 верст і мав у цьому плані масу незручностей. Іншим явищем, що несприятливо відбивалося на діяльності складів у цьому регіоні, була велика розмаїтість галузей сільського господарства. Виноградарство, плідівництво, тютюнництво, хліборобство, лісове господарство та, у східній частині повіту, вівчарство викликали необхідність мати на складі різноманітні знаряддя, при чому за малої площі повіту потреба в них була не дуже великою.

Станом на 1906 р. засновані Ялтинським повітовим земством склади в Байдарах (заснований у 1899 р.) та Коккозі (1900 р.) продали сільськогосподарських знарядь на суму 646 крб. 95 коп. та 50 крб. 98 коп. відповідно. Така мала виручка пояснювалася несприятливими економічними й політичними подіями в Російській імперії [20, с. 421].

Із 1 травня 1914 р. склад почав функціонувати в м. Ялті. Розвернути свою діяльність він також не встиг через брак часу та початок воєнних дій. Особливий інтерес викликають товари, що виписувалися на продаж:

- 1) кілки залізні – 2305 крб. 21 коп.;
- 2) інсектициди й фунгіциди – 3439 крб. 89 коп.;
- 3) апарати для обприскування та обсіпання сіркою – 873 крб. 30 коп.;
- 4) інструменти та література по садівництву – 598 крб. 14 коп.;
- 5) енологічні препарати для виноробства – 470 крб. 12 коп.;
- 6) добривачі туки – 85 крб. 2 коп.;
- 7) покривельного оцинкованого заліза – 1506 крб. 60 коп.;
- 8) дрібних залізних товарів – 731 крб. 75 коп.

Усього було виписано товарів на загальну суму 10 010 крб. 3 коп., а продано – на 6298 крб. 74 коп. [19, с. 334–335].

Не заснували сільськогосподарських складів Дніпровське та Перекопське земства. Останнє мотивувало свої дії тим, що на кожній залізничній станції існували приватні склади, які цілком забезпечували потреби населення, а в м. Джанкої, крім великих відділень складів Гельферих-Саде та Фільверт-Дедина, існувало два заводи з виробництва машин і знарядь. Більше того, деякі кредитні товариства засновували власні склади та займалися посередницькою діяльністю [2, с. 233].

Усього в Таврійській губернії наприкінці 1912 р. діяло 5 земських складів з оборотним капіталом 291 843 крб. У набагато більшій кількості існували склади при ощадно-позикових (40) та сільськогосподарських товариствах (12). Головну масу сільськогосподарських складів у губернії представляли приватні склади.

Після запровадження дільничної агрономічної організації Департамент Землеробства приєднується до фінансування земських складів. Так, за рахунок асигнувань відомства в 1913 р. відкрилося два відділення складу в Євпаторійському повіті, у кошторис 1914 р. внесли кредит,

необхідний для влаштування Дніпровського повітового складу та відкриття відділення в Мелітопольському повіті при агрономічному центрі «Попелак»[4, с. 71].

Постійне вдосконалення сільськогосподарської техніки викликало потребу в нових знаряддях і машинах, переважно дорогих і, разом із тим, необхідних. З іншого боку, такий реманент невеликому господарству був потрібний на декілька днів, а його придбання було не під силу звичайному селянинові. Закупівля на артільних умовах ще не набула розвитку, тому новітня техніка нечасто з'являлася в селянських господарствах. Вихід із цієї ситуації земські органи вбачали в улаштуванні прокатних станцій. Також велика увага приділялась організації зерноочищувальних пунктів, бо засміченість на полях Таврійської губернії досягала неймовірних розмірів, а населення або зовсім не очищало насіння для посіву, або очищало його найбільш примітивним способом. Рекомендувалося засновувати вищезазвані установи при кредитному товаристві, показовому полі або сільській школі.

Після влаштування прокатних пунктів і зерноочищувальних станцій спостерігався підвищений попит на знаряддя та машини серед населення, яке краще освоювало роботу з технікою, що значно збільшило обороти сільськогосподарських складів. При передачі машин напрокат і прийомі назад на станцію техніка ретельно перевірялась, а у випадку псування частини машини з особи, що нею користувалася, стягувалася вартість зіпсованої частини [15, с. 230].

У переважній більшості випадків асортимент прокатних пунктів складався з рядової сіялки, залізної борони, культиватора, розпашника «Планет», плуга Сакка, кукурудзяної сіялки, трієра, терезів та брезенту. В залежності від місцевих умов і потреб склад товарів на прокатному пункті міг змінюватися, тому там рідше траплялися кільчасті катки, кукурудзяні молотарки, дволемішні плуги, сіялки для мінеральних добрив, кукурудзяні дробарки, шредери, кінні граблі, самоскидні жниварки, машини протравлення для насіння тощо [4, с. 58].

Організація прокатних станцій розпочалася лише з 1910 р., разом зі створенням дільничної агрономічної організації та залученням до співпраці Землевпорядкувального Відомства. У Сімферопольському повіті в 1911 р. було організовано 4 зерноочищувальних пункти в селищах Алма-Тархан, Зуя, Мазанках, Таберті та один прокатний пункт в Табулдах. Усього за перший рік роботи на зерноочищувальних пунктах очищено 5491 пуд. зерна, з яких 3867 – пшениці, 1344 ячменя, 220 – жита та 60 вівса [11, с. 287]. Окрім поповнення старих, наступного року відкрито 4 нових пункти в селищах Базарчику, Ново-Царицині, Учкую-Тархані та Сарабузі, і їх кількість планувалося збільшити. Плата за користування трієрами встановлювалась у розмірі 1 коп. з пуда неочищеного зерна, за прокат рядової сіялки – 50 коп., кінного розпашника – 30 коп. та борони – 20 коп. на добу. Користування терезами та брезентом на пункті було безкоштовним [11, с. 290].

Для поширення серед дрібних господарств покращених сільськогосподарських знарядь у Перекопському повіті на початку 1913 р. існувало 10 прокатно-зерноочищувальних пунктів, на яких були наявні в одному екземплярі: плуг, борона, культиватор, рядова сіялка, розпашник, трієр тощо. Догляд за машинами та знаряддями доручався завідувачам пунктів, що отримували крім річного окладу в 60 крб. ще половину виручки за прокат. Протязі 1913 р. отримано доходу за прокат машин на всіх пунктах повіту 87 крб. 54 коп. та очищено 15 225 пуд. зерна [2, с. 233]. Уже наступного року кількість пунктів збільшилася до 12, а очищено було близько 20 000 пуд. зерна. Пункти обслуговували як одноосібних господарів, так і орендаторів казенних земель[3, с. 233].

У вересні 1910 р. 8 прокатних пунктів та зерноочищувальних станцій було організовано на кошти Землевпорядкувального Відомства у Дніпровському повіті. Ще два пункти – у Збур'єві та Каланчаку – влаштовано за рахунок земських асигнувань. Такі заклади засновувалися майже в одних і тих самих місцях і керували ними одні й ті самі особи. При їх організації дільничні агрономи обирали серед місцевого населення селян, котрі мали просторе та придатне для зберігання машин приміщення – комору. Із власниками приміщень укладався договір на рік, за яким вони зобов'язувалися зберігати довірені їм предмети, завідувати і спостерігати за очищенням зерна та видачею напрокат машин і знарядь. Власникові приміщення за роботу

виплачувалося від 40 до 120 крб. на рік [5, с. 227]. У 1911 р. кількість прокатних пунктів і зерноочищувальних станцій у повіті збільшилася до 23 [6, с. 434].

Попит на сільськогосподарські знаряддя й машини з прокатних пунктів та зерноочищувальних станцій постійно збільшувався, тому вони могли обслуговувати лише окреме поселення або хутірський район. У зв'язку з цим, щоб забезпечити всіх бажаючих, доводилося збільшувати з кожним роком їх кількість по мірі заснування нових центрів відрубних або хутірських господарств. Крім вищеназваних пунктів, у деяких районах влаштовували садові, молочні та бджільницькі пункти, що забезпечували населення приладами для боротьби зі шкідливими комахами, сепараторами, маслоробками, медогонками та іншим спеціальним приладдям.

Загальну картину роботи прокатних, зерноочищувальних та інших пунктів, кількість машин та знарядь по повітах у Таврійській губернії можна побачити з таблиці 2.

Таблиця 2. Земські прокатні та зерноочищувальні пункти Таврійської губернії в 1913 р.

Повіти	Кількість пунктів					Кількість товарів	
	Прокатних	Зерноочищувальних	Прокатно-зерноочищувальних	Спеціальних	Всього	Кількість машин та знарядь	В середньому на один пункт
Бердянський	7	–	26	18	51	245	5
Дніпровський	–	–	34	26	60	507	8
Євпаторійський	–	–	10	–	10	130	13
Мелітопольський	34	8	–	–	42	249	6
Перекопський	–	–	10	–	10	71	7
Сімферопольський та Ялтинський	–	1	12	4	17	155	9
Феодосійський	2	–	10	5	17	135	8
Арабатська дільниця	–	–	4	3	7	36	5
Разом	43	9	106	56	214	1528	7

Таблицю складено за: [4, с. 58–59].

Розмір плати за користування машинами та знаряддями встановлювався на повітових агрономічних нарадах і в середньому коливався в таких межах:

- сіялка рядова – 0,5–1 крб.;
- плуг однолемішний – 20–60 коп.;
- розпашник «Планет» – 10–20 коп.;
- борона залізна – 10–50 коп.;
- каток кільчатий – 30–75 коп.;
- культиватор – 10–30 коп.;
- віялка – 30–50 коп.;
- жниварка – 1 крб.;
- трієр – 0,5–3 коп. з пуда [4, с. 61].

Висновки. Значення діяльності прокатних і зерноочищувальних пунктів важко переоцінити. Лише за 1913 р. в Таврійській губернії рядовими сіялками з прокатних пунктів скористалося 996 селян-одноосібників, а 5643 – зерноочищувальними машинами, очистивши 323 749 пудів зерна [4, с. 64–65]. Зазвичай, після їх влаштування в окремих районах у найбільш заможних хуторян і відрубників з'являлися покращені машини та знаряддя. Менш заможні селяни, при бажанні, могли звернутися в Землевпорядкувальні комісії, агрономічні організації або земські склади за позикою для їх придбання. Взявши до уваги той факт, що до введення агрономічної організації в селянських господарствах переважав лиш один букер та застосовувався розкидний посів, роль прокатних і зерноочищувальних пунктів була величезною.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні взаємодії земських установ із державними сільськогосподарськими органами в покращенні матеріально-технічної бази регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселовский Б. История земства: [в 4 т.]. – СПб, 1909–1911. – Т.2. – 1909. – 703 с.
2. Журналы и постановления Перекопского 48 очередного уездного земского собрания созыва 1913 г. и чрезвычайного собрания 25 октября 1913 г. / Перекоп: Типо-литогр. М. И. Абкина, 1913. – 311 с.
3. Журналы и постановления Перекопского уездного земского собрания чрезвычайных сессий 20 декабря 1913 г. и 14 августа 1914 г. и очередной сессии 1914 г. / Феодосия: Типогр. Б. Е. Липскарева, 1915. – 370 с.
4. Обзор агрономической помощи в районах землеустройства Таврической губернии за 1913 г. – Симферополь: Типогр. Труд, 1914. – 443 с.
5. Постановления Днепроовского уездного земского собрания XLVI сессии чрезвычайного 5-го февраля и очередного созыва 24-го сентября 1911 г. / Алешки: Типо-литогр. Л. Г. Шпиро, 1912. – 1025 с.
6. Постановления Днепроовского уездного земского собрания XLVII сессии очередного созыва 7-го октября и чрезвычайного 15-го декабря 1912 г. / Алешки: Типо-литогр. Л. Г. Шпиро, 1913. – 1057 с.
7. Постановления Евпаторийского XXXV очередного уездного земского собрания 23–27 сентября 1900 г. / Евпатория: Типогр. М. Мураванского, 1901. – 448 с.
8. Постановления Евпаторийского чрезвычайного уездного земского собрания 15 апреля 1898 г. и XXXIII очередного того же года 28 октября – 3 ноября / Евпатория: Типогр. М. Мураванского, 1899. – 611 с.
9. Постановления Мелитопольского уездного земского собрания XXXVIII очередной сессии созыва 24–28 сентября 1903 г. и чрезвычайной сессии 29 мая 1903 г. / Мелитополь: Типогр. Г. Лившица, 1903. – 508 с.
10. Постановления Симферопольского уездного земского собрания 46-й очередной сессии 1911 г. и чрезвычайных собраний: 10 и 11 декабря 1911 г., 31 марта и 31 июля 1912 г. / Симферополь: Типогр. Тавр. Губ. Правления, 1912. – 370 – 199 с.
11. Постановления Симферопольского уездного земского собрания 47-й очередной сессии 1912 г. и чрезвычайного собрания 17 декабря 1912 г. / Симферополь: Типогр. Труд И. С. Вольштейна, 1913. – 416 с.
12. Постановления Симферопольского уездного земского собрания созыва 24 июня 1915 г. (чрезвычайч.), 15, 16, 17, 18 и 19 ноября 1915 г. (очеред.), 12 января и 23 августа 1916 г. (чрезвычайч.) / Симферополь: Труд, 1916. – 848 с.
13. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXV-й очередной сессии 1900 г. и чрезвычайного Симферопольского уездного земского собрания 20-го октября 1900 г. и 28 апреля 1901 г. / Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1901. – 452 с.
14. Постановления Симферопольского уездного земского собрания XXXIX-й очередной сессии 1904 г. / Симферополь: Тавр. Губ. Типогр., 1905. – 456 с.
15. Постановления Феодосийского уездного земского собрания 44-й очередной сессии с 25-го по 28-ое сентября 1909 г. / Феодосия: Типогр. Косенко, 1910. – 672 с.
16. Постановления Феодосийского уездного земского собрания 48-й очередной сессии с 22-го по 25-ое сентября 1913 г. и чрезвычайных сессий 21-го апреля и 16-го октября 1913 г. / Феодосия: Типогр. Косенко, 1914. – 514 с.
17. Постановления Феодосийского уездного земского собрания XL очередной сессии с 19 по 23 сентября 1905 г. / Феодосия: Типогр. И. М. Косенко, 1906. – 401 с.
18. Постановления XXXII очередного Мелитопольского уездного земского собрания 1897 г. / Мелитополь: Типогр. Г. И. Лившица, 1898. – 443 с.
19. Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1914 г. Очередного XLIX сессии и чрезвычайных: созыва 19-го мая и 10-го августа 1914 г. / Ялта: Типогр. Н. Р. Лупандиной, 1915. – 620 с.
20. Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 15–16 июня 1906 г. / Ялта: Типогр. Н. В. Вахтина, 1906. – 323 с.
21. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXVI сессии созыва с 27 сентября 1901 г. / Бердянск: Типогр. К. Н. Безсонова, 1902. – 467 с.
22. Протоколы Бердянского очередного уездного земского собрания XXXIX сессии созыва с 26 сентября 1904 г. / Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1905. – 149, 157, 172 с.
23. Протоколы заседаний Бердянского уездного земского собрания за 1910 г. / Бердянск: Типо-литогр. Г. А. Эдигера и к., 1911. – 617 – LXXXII с.